

Investigating dimensions and considerations related to public participation in the meta policies of the Islamic Republic of Iran

Ali khajeh naieni¹

Received: 2023/10/16

Accepted: 2023/12/09

Abstract

One of the important dimensions of public participation investigation is to explain the type of view and approach of national policies to this concept and its various dimensions. Different institutions in Iran adopt policies at different levels. Focusing on the meta policies of the Islamic Republic of Iran in various fields, this research aims to investigate the dimensions, considerations and approach of these policies towards the issue of public participation. For this purpose, the meta policies of the Islamic Republic were selected and studied at the two levels of the general policies approved by the leader of the revolution and the laws of the development programs approved by the Islamic Consultative Assembly. In this review; All dimensions and considerations related to the categories of “public/social participation”, “cooperative participation”, “private sector participation” and “non-governmental sector participation” were extracted in these policies. The findings of the research show that the largest dimension of people’s participation is in “implementation of policies” and there is more capacity for people’s participation in economic sectors. Some weaknesses are also seen, such as low attention to people’s participation in agenda setting, design, evaluation and feedback on policies on the one hand, and low capacity building on the platforms that create people’s participation in the policies under review on the other hand.

Keywords: public participation, meta policies, general policies, development programs, Iran

1. Assistant Professor of Public Policy, Allameh Tabataba’i University, Tehran, Iran.

naeniali@atu.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-1490-4360>

Doi: 10.48308/pij.2024.235114.1512

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

بررسی ابعاد و ملاحظات مرتبط با مشارکت مردمی در سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی ایران

علی خواجه نائینی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۸

چکیده

یکی از ابعاد مهم بررسی مشارکت مردمی، تبیین نوع نگاه و رویکرد سیاست‌مداری به این مفهوم و ابعاد مختلف آن است. نهادهای مختلفی در ایران به اتخاذ سیاست در سطوح مختلف می‌پردازند. این پژوهش با تمرکز بر سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی ایران در حوزه‌های مختلف، درصدد است تا ابعاد، ملاحظات و رویکرد این سیاست‌ها نسبت به موضوع مشارکت مردمی را مورد بررسی قرار دهد. برای این منظور، سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی در دو سطح سیاست‌های کلی مصوب رهبر انقلاب و قوانین برنامه‌های توسعه مصوب مجلس شورای اسلامی انتخاب شده و مورد مطالعه قرار گرفتند. در این بررسی؛ همه ابعاد و ملاحظات مرتبط با مقولات «مشارکت مردمی و اجتماعی»، «مشارکت بخش تعاونی»، «مشارکت بخش خصوصی» و «مشارکت بخش غیردولتی» در این سیاست‌ها استخراج شدند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد بیشترین بعد مشارکت مردم در «اجرای سیاست‌ها» بوده و در بخش‌های اقتصادی نیز ظرفیت مشارکت مردمی بیشتر وجود دارد. برخی نقاط ضعف نیز مانند توجه کم به مشارکت مردم در دستور کارگذاری، طراحی، ارزیابی و ارائه بازخورد نسبت به سیاست‌ها از یک طرف و ظرفیت‌سازی کم نسبت به بسترهای ایجادکننده مشارکت مردم در سیاست‌های مورد بررسی از طرف دیگر دیده می‌شود.

واژگان کلیدی: مشارکت مردمی، سیاست‌های کلان، سیاست‌های کلی رهبری، برنامه‌های توسعه، ایران.

۱. استادیار سیاست‌گذاری عمومی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

مقدمه

مشارکت در معنای تخصصی و جدید، از نیمه دوم قرن بیستم در حوزه علوم اجتماعی وارد شده و منظور از آن شرایطی است که مردم در تعیین سرنوشت خود و جامعه، دخالت آگاهانه و واقعی داشته باشند (موسایی و شیانی، ۱۳۸۸: ۲۴۶). مشارکت عبارت است از ادراک هر فرد از میزان نفوذی که بر تصمیم‌گیری دارد و مقایسه آن با میزان نفوذ واقعی وی در تصمیم‌گیری و شامل هر فرایندی است که از طریق آن افراد سهمی در رسیدن به تصمیم‌های مدیریتی دارند (قدرجانی و قیطرانی، ۱۳۹۱: ۷۸). «ایومنی» و «ژان کلود تونینگ» یکی از ویژگی‌های سیاست عمومی را همچنان که از نامش برمی‌آید، برخوردار از یک «عموم» می‌دانند که همان افراد، گروه‌ها و سازمان‌هایی هستند که تحت تأثیر سیاست قرار می‌گیرند (مولر، ۱۳۷۸).

یکی از اصول نظریه‌های دموکراتیک جدید، تأکیدشان بر لزوم تأثیرگذاری شهروندان بر سیاست‌هایی است که بر زندگی اجتماعی‌شان حاکم بوده است. از طرف دیگر، تأثیر شهروندان بخاطر ظهور فناوری‌های جدید نظرسنجی افزایش یافته است (Binzerhbold, 2005). در ایران نیز دیری است موضوع مشارکت اجتماعی مورد توجه جامعه تحقیقاتی قرار گرفته است. حوزه اجتماعی در ایران، چه به لحاظ تبار تاریخی و چه از منظر سنت‌های دینی از اهمیتی ویژه نسبت به حوزه‌های دیگر برخوردار بوده است. با وجود این، از زمان تکوین دولت شبه مدرن در ایران، فقدان رویکرد جامع به امر توسعه و سیطره تدریجی خوانش‌هایی از حکمرانی که دولت محور و جامعه‌گریز تعریف شده‌اند، موجب از رونق افتادن امر اجتماعی و برهم خوردن منطق زیست تاریخی جامعه ایران شده است. به این ترتیب حوزه اجتماعی، عرصه مداخلات بی‌قاعده سایر حوزه‌ها قرار گرفته و به تدریج از منطق خودپیش‌برنده خود تهی شد. امری که بستری مساعد برای شکل‌گیری انواع آسیب‌های اجتماعی را فراهم آورد، به طوری که آحاد مردم و نظام حکمرانی را به چالش کشیده است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۲). نهادهای تصمیم‌ساز نیز موضوع مشارکت اجتماعی را در دستور کار خود قرار داده و رویکردهای نظری مشخصی را در این حوزه برگزیده‌اند. به عنوان مثال نظر مشورتی مجمع تشخیص مصلحت نظام^۲ درباره سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران در بخش مشارکت اجتماعی به موارد مهمی اشاره شده است.

در بند ۱، جایگاه مشارکت اجتماعی در نظام سیاسی به صورت زیر تعریف شده است: «مشارکت اجتماعی در نظام جمهوری اسلامی ایران رکنی اساسی است برای اداره امور کشور و مبتنی است بر بینش اسلامی و ویژگی‌های خاص جامعه ایرانی با هدف تداوم انقلاب اسلامی و توسعه

همه جانبه، تعالی و شکوفایی استعداد‌های انسانی و تقویت پویایی و نشاط اجتماعی، ارتقاء اعتماد عمومی و مقبولیت نظام سیاسی و استقرار نظم و آرامش، امنیت و انسجام اجتماعی». این مجمع در نظر مشورتی خود، توسعه «الگوهای عملی مشارکت اجتماعی و حوزه عمومی» را مورد توجه قرار داده و ابزار آن را گسترش «احزاب»، «شوراها»، «نهادهای» و «تشکلهای سیاسی و اجتماعی» و «استفاده از مؤسسات و روشهای مردمی» ذکر می‌کند. مجمع تشخیص مصلحت نظام در بند ۴ نظر مشورتی خود، مشارکت اجتماعی را از منظر «نظارت مردمی» مورد تأکید قرار می‌دهد: «توسعه نظارت اجتماعی از طریق احیاء، تقویت و تعمیم اصل اسلامی امر به معروف و نهی از منکر و ایجاد و تقویت نهادهای نظارتی ... مردمی با تضمین قانونی و قضایی لازم ...». در بند ۶ نظر مشورتی مجمع تشخیص مصلحت نظام، ساز و کارهای سنتی و دینی مشارکت همگانی به شکل فعالیت‌های «مساجد»، «اماکن دینی»، «هیئات مذهبی»، «نماز جمعه»، «تظاهرات و راهپیمایی‌های عمومی مردمی»، «وقف»، «انفاق»، «مؤسسات عام‌المنفعه و خیریه» و «بسج مردمی» ذکر شده‌اند.

به طور کلی در این نظر مشورتی به جز ساز و کارهای مشارکت اجتماعی، ابعاد و ملاحظات این مشارکت نیز با مفاهیم «مشارکت ملی در امور فراملی»، «مشارکت اجتماعی جوانان»، «تحکیم همبستگی ملی در فرآیند مشارکت اجتماعی»، «تضمین مشارکت اجتماعی زنان با صیانت از استحکام نهاد خانواده»، «فرهنگ مشارکت و افزایش آگاهی‌های لازم»، «هدایت مشارکت ملی در جهت تقویت امت اسلامی» و «نقش آفرینی آن در نظام بین‌المللی» بیان شده است.

یکی از ابعاد مورد بررسی در خصوص مشارکت اجتماعی که تاکنون در پژوهش‌های انجام شده در کشور مورد بررسی قرار نگرفته، شناخت و تبیین نوع نگاه و رویکرد سیاست‌های ملی به موضوع مشارکت اجتماعی و ابعاد مختلف آن است. نهادهای مختلفی در ایران به اتخاذ سیاست در سطوح مختلف می‌پردازند. کلان‌ترین سطح این سیاست‌ها در ایران توسط رهبری و مجلس شورای اسلامی اتخاذ می‌شود. مصادیق این سیاست‌ها، سیاست‌های کلی نظام (مصوب رهبری) و برنامه‌های توسعه پنج ساله اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (مصوب مجلس شورای اسلامی) هستند. این پژوهش با تمرکز بر این سیاست‌های کلان، درصدد است تا ابعاد، ملاحظات و رویکرد این سیاست‌ها به موضوع مشارکت مردمی را مورد بررسی قرار دهد.

مفاهیم نظری

الف. مشارکت اجتماعی

در مجموع می‌توان جوهره اصلی واژه مشارکت را درگیری، فعالیت و

تأثیرپذیری دانست. مشارکت مردم به معنای شرکت داوطلبانه و ارادی آنها در فرایند توسعه است. مشارکت مردم در روند توسعه از چنان اعتباری برخوردار است که توسعه را معادل مشارکت دانسته‌اند (شیخ‌الاسلامی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۲۵). بسیاری اعتقاد دارند مشارکت، شهروندان را مسئولیت‌پذیر بار می‌آورد و به فرایندهای تصمیم‌گیری مشروعیت می‌بخشد؛ یعنی حمایت عمومی از تصمیم‌گیری‌های اتخاذی از سوی مسئولان باعث می‌شود که آنها به‌راحتی برنامه‌های خود را عملی کنند (بروون و هاریس، ۲۰۰۵: ۹۸). افزایش مشارکت مردم، اعتماد عمومی و سرمایه اجتماعی را افزایش می‌دهد. دموکراسی مستلزم این است که شهروندان در حکومت تأثیرگذار باشند که این امر نیز به مشارکت شهروندان بستگی دارد (کویت و کویت، ۲۰۰۷: ۴۰۷).

از جمله وظایف دولت، بالابردن سطح آگاهی شهروندان در زمینه شفاف‌سازی و روشن کردن حقوق سیاسی - اداری برای گسترش دادن و تقویت مشارکت جامعه مدنی در تصمیم‌گیری است (نیوکولتا، ۲۰۱۳: ۱۶۸). سازمان بین‌المللی یونسکو اعلام کرده است که اجماع عمومی وجود دارد که «توسعه باید از مردم، از آنچه انجام می‌دهند، از آنچه می‌خواهند و از آنچه می‌اندیشند و باور دارند، شروع شود. باید به سوی توزیع عادلانه‌تر منابع جهت‌گیری شود. هدف نهایی، آزاد کردن انرژی خلاق مردم و امکان‌پذیر ساختن آن است که سرنوشت‌شان را به صورت همگانی و فردی خود تعیین کنند» و می‌افزاید: «مشارکت برای خودآموزی اجتماعی و مدنی که «حق بشر و پیش‌شرط توسعه است» ضروری می‌باشد» (یونسکو، ۱۳۷۸).

نگاه به مشارکت اجتماعی به عنوان یک تحول در حوزه مدیریت نیز مطرح است. در طول سه دهه گذشته، مدیریت دولتی با حاکم شدن پارادایم مدیریت دولتی نوین تحت سلطه رویکرد مشتری‌مداری بود. پس از آن، با جایگزین شدن پارادایم‌های حکمرانی عمومی نوین و خدمات عمومی نوین، به‌عنوان جایگزین‌های مدیریت دولتی نوین، مفهوم دموکراسی و مشارکت شهروندان به منزله پیش‌شرط ضروری برای عملکرد مؤثر نهادی دولت مطرح شد (Suebvises, 2018).

تجربه جهانی نشان می‌دهد که برای نیل به توسعه پایدار راهی جز عملیاتی کردن سیاست مشارکت بخش غیردولتی وجود ندارد. برای گسترش بخش غیردولتی باید به تدریج بخش دولتی به انجام امور حاکمیتی بسنده و در بیشتر امور که ماهیت تصدی‌گری دارند، نقش نظارت عالی را ایفا کند و در این راستا، برنامه‌ریزی مشارکتی به عنوان مفهومی فراگیر برای بسط مشارکت مردم معرفی شده است (سعیدی، ۱۳۹۸). بعد عینی و رفتاری مشارکت اجتماعی به صورت عضویت، نظارت، اجرا و تصمیم‌گیری بروز می‌کند (رحمان، ۱۹۹۳).

میان میزان مشارکت شهروندان در مسائل سرنوشت مهم و میزان آنچه

به «اثربخشی» معروف است رابطه مستقیم وجود دارد، یعنی حس اثربخشی مشارکت شهروندان و این که می‌توان در سیاست‌ها و خط‌مشی‌ها تأثیر گذاشت (راش، ۱۳۸۸). رویکردها و ابزارهای مشارکت اجتماعی متنوع است. نوآوری اجتماعی، راه‌حلی جدید برای مشکلات اجتماعی است که نسبت به راه‌حل‌های موجود مؤثرتر، کارآمدتر، پایدارتر یا عادلانه‌تر بوده و ارزش ایجاد شده‌اش از آن در درجه اول به جای افراد، به جامعه به عنوان یک کل تعلق می‌گیرد (Phills, et al, 2008).

نوآوری‌های اجتماعی در پاسخ به حل مسائل و نیازهای اجتماعی، راه‌حل‌های بدیع و جدیدی هستند که نسبت به راه‌حل‌های قبلی، مؤثرتر، کارآمدتر و یا حتی عادلانه‌ترند. خیریه‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد تنها یکی از بازیگران نوآوری‌های اجتماعی هستند. نوآوری‌های این بازیگران که ماهیتی نوع‌دوستانه دارند جهت اثرگذاری هر چه بیشتر نیازمند مشارکت مردمی هستند. لازمه موفقیت در جلب مشارکت مردمی برای این دست نوآوری‌های اجتماعی، استفاده از ابزارهایی است که مبتنی بر ادراک دقیق چرایی مشارکت مردم در امور بشردوستانه باشد. مضامین آگاه‌سازی، تقویت هویت و انسجام اجتماعی جامعه، تسهیل و جذاب‌نمودن مشارکت داوطلبانه، یادگیری و مهارت‌افزایی، اعتمادسازی و بهبود تعامل و ارتباط کنش‌گران اصلی به عنوان ابعاد اصلی مشارکت مردمی در نوآوری‌های اجتماعی نقش دارند (چیت‌سازیان و صادقی‌کیا، ۱۳۹۸).

ب. سیاست‌های کلان

از سیاست^۳ تعاریف مختلفی ارائه شده است. در مجموع می‌توان سیاست را مجموعه اقدامات نظام سیاسی برای رسیدن به اهداف مشخص تعریف کرد (Lasswell, 1971). اغلب توجهات در نظام‌های ملی به سیاست کلان است، زیرا فرض بر این است که این سیاست‌ها روشن و سنجیده و کاملاً مبتنی بر کار کارشناسی است. در حوزه سیاست کلان، منافع عمومی وسیعی باید به طور کامل در نظر گرفته شود و تصمیمات سیاسی که در حوزه سیاست کلان اتخاذ می‌شود، از تصمیم‌سازی در سطح نظام فرعی کاملاً متفاوت است. مشارکت‌کنندگان در حوزه سیاست کلان بسیار وسیع بوده و شامل رئیس‌جمهور، وزارت‌خانه‌های اجرایی، رهبران کنگره، رسانه‌های جمعی، سخنگویان گروه‌ها و دیگران می‌شود (اندرسون، ۱۹۷۸).

سیاست‌های کلان را در جمهوری اسلامی ایران می‌توان در دو دسته طبقه‌بندی کرد. دسته اول، سیاست‌های کلی مصوب رهبری و دسته دوم برنامه‌های پنج‌ساله توسعه مجلس شورای اسلامی را شامل می‌شوند. سیاست‌های کلی نظام در جمهوری اسلامی ایران در سلسله‌مراتب سیاست‌های کلان کشور پس از قانون اساسی قرار دارد. این سیاست‌ها بوسیله مجمع تشخیص مصلحت نظام، تدوین و توسط رهبری ابلاغ می‌شود (هاشمی، ۱۴۰۰). در تعریف این سیاست‌ها آمده است: سیاست‌های کلی،

3. policy

مجموعه‌ای هماهنگ از جهت‌گیری‌ها، اهداف مرحله‌ای و راهبردی کلان نظام در دوره‌های زمانی مشخص برای تحقق آرمان‌ها و اهداف قانون اساسی است.

در بخش ویژگی‌ها و مشخصات این سیاست‌ها نیز موارد ذیل قابل توجه هستند: سیاست‌های کلی که حتی‌الامکان باید شاخص‌پذیر و قابل نظارت باشد، برای کلیه ارکان نظام الزام‌آور بوده و ناظر بر همه قوانین از جمله برنامه‌های توسعه و بودجه‌های سالیانه است و دارای ویژگی‌ها و مشخصات ذیل می‌باشد: الف- پایداری ب- آینده‌نگری ج- واقع‌بینی د- فراگیر بودن (مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۱۳۸۸). سیاست‌های کلی نظام، حاوی چارچوب و مبنای جهت‌گیری کلی کشور در همه عرصه‌های حکومتی است که از سوی مقام معظم رهبری به موجب بند اول از اصل یکصد و دهم قانون اساسی تعیین می‌شود و همچون حلقه پیوندی بین اصول و اهداف نظام با وظایف دستگاه‌ها و نهادهای حکومتی نقش ایفا نموده و هدف اصلی این سیاست‌ها ایجاد انضباط در کشور معرفی شده که مشخص‌کننده هندسه کلی نظام است (غلامی و بهادری چهرمی، ۱۳۹۲).

این سیاست‌ها به دو گونه است: سیاست‌های کلی موضوعی (موضوعات مختلف مانند علم و فناوری، آمایش سرزمین، جمعیت، خانواده و ...) و سیاست‌های کلی برنامه‌های توسعه. دومین نوع سیاست‌های کلان، قوانین بلندمدت پارلمان‌ها هستند. از مصادیق این نوع سیاست‌های کلان در جمهوری اسلامی ایران، قوانین برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در افق ۵ ساله می‌باشند. با توجه به محتوای موضوعی برنامه‌های توسعه که در بردارنده برنامه‌های میان‌مدت و بلندمدتی در موضوعات و زمینه‌های متعددی همچون اقتصاد کلان، نظام اداری، کشاورزی، آموزش عمومی، بیمه اجتماعی و .. هستند، تهیه و تصویب این برنامه‌ها، مستلزم هماهنگی قوا در انجام وظایف خود در این حوزه است.

طبق رویه جاری، برنامه توسعه باید مطابق با سیاست‌هایی باشد که رهبری پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام، تصویب و ابلاغ می‌کند (نیکونهاد و موسوی، ۱۳۹۷). با توجه به اینکه قانون برنامه می‌تواند ابزار قابل توجهی برای اجرای سیاست‌های کلی نظام به شمار آید، شاید بتوان از این نظر ارتباط میان آن دو را توجیه کرد. مقام رهبری مطابق رویه‌های موجود، رهنمودهای کلی خود را در قالب چند بند ارائه می‌کند تا مطابق آن، قوانین برنامه توسعه تنظیم شود. به نظر می‌رسد این رهنمودهای کلی از جنس همان سیاست‌های کلی نظام باشد که دولت و مجلس از نظر سیاسی و حقوقی ملتزم به رعایت آن می‌باشند.

صرف‌نظر از اینکه تا به حال تعریف حقوقی از جایگاه رهنمودهای کلی قوانین برنامه به عمل نیامده است اما از نظر التزام سیاسی حقوقی، قوای حکومتی مکلفند تا معیارهای مورد نظر رهبری را در تنظیم قوانین، از جمله قوانین برنامه توسعه، مورد توجه قرار دهند (دبیرنیا، ۱۳۹۸). این پژوهش با

بررسی سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی ایران در جستجوی آن است که به این سؤال پاسخ دهد که در سیاست‌گذاری‌های کلان جمهوری اسلامی ایران، به چه میزان؛ ظرفیت مشارکت مردم مورد ملاحظه قرار گرفته و ابعاد مشارکت مردمی در سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی ایران چگونه است؟

روش پژوهش

برای بررسی ابعاد و ملاحظات مرتبط با مشارکت مردمی در سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی ایران در **گام اول**، سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی در دو سطح مورد شناسایی قرار می‌گیرند. این دو سطح سیاست‌های کلان شامل ۱. سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران ابلاغی رهبر انقلاب و ۲. قوانین برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مصوب مجلس شورای اسلامی هستند. در **سطح اول** یعنی سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران با دو دسته سیاست کلی مواجه هستیم. **دسته اول** سیاست‌های کلی، در موضوعات مختلف مانند آب، علم و فناوری، کشاورزی و .. تدوین و توسط رهبری ابلاغ شده‌اند که در این پژوهش، این سیاست‌ها را «**سیاست‌های کلی موضوعی**» نام‌گذاری می‌کنیم. اولین این سیاست‌ها در سال ۱۳۷۷ با موضوع «شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای» و آخرین آن تاکنون در سال ۱۴۰۲ با موضوع «توسعه دریامحور» تصویب و ابلاغ شده است. در مجموع تا پایان سال ۱۴۰۲، تعداد ۴۵ سیاست کلی موضوعی توسط رهبری مصوب و ابلاغ شده است.

دسته دوم سیاست‌های کلی، «**سیاست‌های کلی برنامه‌های توسعه**» نام داشته و مرتبط با برنامه‌های توسعه ۵ ساله مصوب مجلس شورای اسلامی بوده و اصول کلان و جهت‌گیری‌های اصلی این برنامه‌ها را که باید توسط مجلس مورد ملاحظه قرار گیرند مشخص می‌کند. اولین این سیاست‌ها در سال ۱۳۷۲ تحت عنوان «سیاست‌های کلی برنامه پنج ساله دوم» و آخرین آن تاکنون در سال ۱۴۰۱ تحت عنوان «سیاست‌های کلی برنامه هفتم» توسط رهبری ابلاغ شده است. **سطح دوم** سیاست‌های مورد بررسی در این مقاله، «قوانین برنامه‌های توسعه ۵ ساله اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی» مصوب مجلس شورای اسلامی هستند. تاکنون شش برنامه توسعه توسط مجلس شورای اسلامی مصوب شده است. اولین برنامه توسعه در سال ۱۳۶۸ و آخرین برنامه توسعه، «برنامه ششم توسعه» بوده است که مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۹۶ مصوب کرده است.^۴ در **گام دوم**، متن هر کدام از سیاست‌های مورد اشاره یعنی ۵۲ سیاست کلی ابلاغی رهبری (۴۵ سیاست کلی موضوعی و ۷ سیاست کلی برنامه توسعه) و ۶ برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مطالعه و مورد بررسی قرار گرفت. در این بررسی؛ همه ابعاد و ملاحظات که مرتبط با

۴. هم‌اکنون فرایند تصویب «برنامه هفتم توسعه» در جریان است.

مقولات «مشارکت مردمی»، «مشارکت بخش تعاونی»، «مشارکت بخش خصوصی» و «مشارکت بخش غیردولتی» بودند، بررسی و استخراج شدند. استخراج این ابعاد و ملاحظات با روش تحلیل مضمون انجام شده است. تحلیل مضمون روشی برای شناسایی، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی می‌باشد. در این روش فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی طی شده و داده‌های پراکنده و متنوع به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌شود. مضمون یا تم، بیانگر موضوع مهمی در داده‌ها در رابطه با سؤالات تحقیق است و تا حدی معنی و مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد (براون و کلارک، ۲۰۰۶). طبق نظر براون و کلارک، رغم این که قاعده کاملاً مشخصی در خصوص شناسایی مضامین وجود ندارد اما می‌توان جهت تعریف و شناسایی آن از یک سری اصول راهنمای مناسب استفاده نمود.

یافته‌های پژوهش

الف. ابعاد مختلف مشارکت مردمی در سیاست‌های کلی موضوعی (ابلاغی رهبری)

* ابعاد اقتصادی

در بند ۲ سیاست‌های کلی نظام در بخش تشویق سرمایه‌گذاری^۵ به «تقویت و حمایت دولت از توسعه سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و تعاونی در فعالیت‌های اقتصادی کشور و اولویت دادن به بخش خصوصی و تعاونی» و در بند ۱۱، «تسهیل شکل‌گیری و توانمندسازی بنگاه‌های بزرگ اقتصادی در بخش خصوصی و تعاونی» اشاره شده است. در سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران^۶ و در حوزه «سیاست‌های کلی توسعه بخش‌های غیردولتی»، ۲ ملاک ارزیابی یعنی «۱. بررسی آثار انتقال به بخش‌های غیردولتی» و «۲. بررسی میزان آمادگی بخش‌های غیردولتی» برای اتخاذ تصمیم معرفی شده است.

در این سیاست‌ها، «تعیین سهم بهینه بخش‌های دولتی و غیردولتی در فعالیت‌های صدر اصل ۴۴ با توجه به حفظ حاکمیت دولت و استقلال کشور و عدالت اجتماعی و رشد و توسعه اقتصادی»، «توانمندسازی بخش‌های خصوصی و تعاونی بر ایفای فعالیت‌های گسترده و اداره بنگاه‌های اقتصادی بزرگ»، «تداوم اعمال حاکمیت عمومی دولت پس از ورود بخش‌های غیردولتی از طریق سیاست‌گذاری، اجرای قوانین و مقررات و نظارت» و «جلوگیری از ایجاد انحصار توسط بنگاه‌های اقتصادی

۵. سیاست‌های کلی نظام در خصوص تشویق سرمایه‌گذاری (مصوب ۱۳۸۲/۰۹/۰۸) (ابلاغی رهبری ۲۹/۱۱/۱۳۸۹)

۶. سیاست‌های کلی نظام در خصوص اصل ۴۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (ابلاغی رهبری ۰۱/۰۳/۱۳۸۴ - مصوب ۲۱/۰۹/۱۳۸۳)

غیردولتی» مورد ملاحظه قرار گرفته است. سیاست‌های کلی نظام در بخش کشاورزی^۷، «توسعه و تقویت تعاونی‌ها و سایر تشکل‌های اقتصادی، اجتماعی، صنفی و تخصصی با مشارکت آحاد جامعه» را مورد تأکید قرار داده است. در سیاست‌های کلی نظام در بخش صنعت^۸، «افزایش توان رقابت‌پذیری صنعت ملی براساس گسترش مالکیت و مدیریت بخش غیردولتی» و «توسعه تشکل‌های تخصصی و افزایش نقش آن‌ها در تصمیم‌سازی‌ها» بیان شده است. ۴ بند در سیاست‌های کلی تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ایرانی^۹ به مشارکت مردمی اشاره دارد. «افزایش سهم بخش‌های تعاونی و خصوصی در تولید ملی»، «تنظیم نقش نهادهای عمومی غیردولتی اقتصادی در جهت تولید ملی»، «ارتقاء سرمایه‌های انسانی، طبیعی، اجتماعی و فیزیکی با تأکید بر توسعه نهادهای مردمی برای رشد تولید ملی» و «اعمال سیاست‌های تشویقی برای حضور عموم مردم و سرمایه‌گذاران داخلی و بین‌المللی بویژه منطقه‌ای در بازار سرمایه» به ترتیب در بندهای ۹، ۱۰، ۱۴ و ۱۷ مورد ملاحظه قرار گرفته است.

در بند ۱ سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی^{۱۰} بر «به حداکثر رساندن مشارکت آحاد جامعه در فعالیتهای اقتصادی با تسهیل و تشویق همکاری‌های جمعی» تأکید شده است. در بند ۹ سیاست‌های کلی توسعه دریامحور^{۱۱}، «حمایت از سرمایه‌گذاران بومی و محلی در طرح‌های توسعه‌ای و حمایت از فعالان اقتصادی و بنگاه‌های کوچک و متوسط جوامع محلی در حوزه‌های مختلف از جمله صیادی، کشاورزی، صنعتی و گردشگری» بیان شده است. بنده سیاست‌های کلی آمایش سرزمین^{۱۲}، «سامان‌بخشی فضای مناسب مراکز زیست و فعالیت به ویژه در مناطق مرزی با تأکید بر مشارکت مؤثر مردم» را مورد ملاحظه قرار داده است.

* ابعاد اجتماعی

در بند ۴ سیاست‌های کلی مبارزه با مواد مخدر^{۱۳} بر «اتخاذ راهکارهای پیشگیرانه در مقابله با تهدیدات و آسیب‌های ناشی از مواد مخدر و روانگردان با بهره‌گیری از امکانات غیردولتی» و در بند ۹، «اتخاذ تدابیر لازم

۷. سیاست‌های کلی نظام در بخش کشاورزی (مصوب ۱۱/۰۴/۱۳۸۴ - ابلاغی رهبری ۲۹/۰۹/۱۳۹۱)

۸. سیاست‌های کلی نظام در بخش صنعت (مصوب ۲۲/۰۵/۱۳۸۴ - ابلاغی رهبری ۲۹/۰۹/۱۳۹۱)

۹. سیاست‌های کلی تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ایرانی (ابلاغی رهبری - ۲۴/۱۱/۱۳۹۱)

۱۰. سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی (ابلاغی رهبری - ۳۰/۱۱/۱۳۹۲)

۱۱. سیاست‌های کلی توسعه دریا محور (ابلاغی رهبری ۱۶/۰۸/۱۴۰۲)

۱۲. سیاست‌های کلی آمایش سرزمین (ابلاغی رهبری - ۲۱/۰۹/۱۳۹۰)

۱۳. سیاست‌های کلی نظام در خصوص مبارزه با مواد مخدر (ابلاغی رهبری ۰۵/۰۹/۱۳۸۵ - مصوب ۱۲/۰۷/۱۳۸۵)

برای حضور و مشارکت جدی مردم و خانواده‌ها در زمینه‌های پیشگیری، کاهش آسیب و درمان معتادان» ذکر شده است. بند ۸ سیاست‌های کلی نظام اداری^{۱۴} به «بهره‌گیری از نظرات و تجارب مفید بازنشستگان و مستمری بگیران» تأکید کرده است. بند ۹ سیاست‌های کلی نظام اداری به «زمینه‌سازی برای جذب و استفاده از ظرفیت‌های مردمی در نظام اداری» اشاره می‌کند و بند ۱۸ به «دسترسی آسان و ضابطه‌مند مردم به اطلاعات صحیح در نظام اداری» اشاره می‌کند.

در سیاست‌های کلی تأمین اجتماعی^{۱۵} توجه به مشارکت‌های مردمی به عنوان یکی از ویژگی‌های نظام جامع تأمین اجتماعی یاد شده است: «ایجاد رفاه عمومی، بر طرف ساختن فقر و محرومیت، حمایت از اقشار و گروه‌های هدف خدمات اجتماعی از جمله بی‌سرپرستان، از کارافتادگان، معلولان و سالمندان و آنچه از اهداف رفاه و تأمین اجتماعی که در اصول ۳، ۲۱، ۲۸، ۲۹، ۳۱ و ۴۳ قانون اساسی آمده است، اقتضاء می‌کند که نظامی کارآمد، توانمندساز، عدالت‌بنیان، کرامت‌بخش و جامع برای تأمین اجتماعی همگان ... بهره‌گیری از مشارکت‌های مردمی باشد، طراحی و اجرا شود».

بند ۱۱ سیاست‌های کلی خانواده^{۱۶} به «جلب مشارکت خانواده برای پیشبرد اهداف و برنامه‌های کشور در همه عرصه‌های فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و دفاعی» پرداخته است. بند ۱۱ سیاست‌های کلی سلامت^{۱۷} به «مشارکت ساختارمند و فعالانه فرد، خانواده و جامعه در تأمین، حفظ و ارتقاء سلامت» اشاره می‌کند. بند ۷ سیاست‌های کلی جمعیت^{۱۸}، «پیش‌بینی ساز و کار لازم برای بهره‌مندی از تجارب و توانمندی‌های سالمندان در عرصه‌های مناسب» را مورد ملاحظه قرار داده است

* ابعاد آموزشی، علمی و فناوری

در بندهای ۳ و ۶ سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش کشور^{۱۹}، «توسعه مشارکت معلمان در فرآیند بهسازی برنامه‌های آموزشی، پژوهشی، تربیتی و فرهنگی» و «ایجاد زمینه مشارکت معلمان، خانواده‌ها، حوزه‌های علمیه، دانشگاه‌ها و مراکز علمی و پژوهشی در فرآیند تعلیم و تربیت» مورد ملاحظه قرار گرفته است. بند ۵ سیاست‌های کلی علم و فناوری^{۲۰} به «افزایش نقش و مشارکت بخش‌های غیردولتی در حوزه علم و فناوری و ارتقاء سهم و وقف و امور خیریه در این حوزه» اشاره کرده است

۱۴. سیاست‌های کلی نظام اداری (ابلاغی رهبری ۱۴/۰۱/۱۳۸۹ - مصوب ۱۵/۰۲/۱۳۸۶)

۱۵. سیاست‌های کلی تأمین اجتماعی (ابلاغی رهبری ۲۱/۰۱/۱۴۰۱)

۱۶. سیاست‌های کلی خانواده (ابلاغی رهبری ۱۳/۰۶/۱۳۹۵)

۱۷. سیاست‌های کلی سلامت (ابلاغی رهبری ۱۸/۰۱/۱۳۹۳)

۱۸. سیاست‌های کلی جمعیت (ابلاغی رهبری ۳۰/۰۲/۱۳۹۳)

۱۹. سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش کشور (ابلاغی رهبری - ۰۵/۰۲/۱۳۹۲)

۲۰. سیاست‌های کلی علم و فناوری (ابلاغی رهبری ۲۹/۰۶/۱۳۹۳)

* ابعاد محیط زیستی و منابع طبیعی

در بند اول سیاست‌های کلی نظام در بخش منابع طبیعی^{۲۱}، «جلب مشارکت مردم در احیای منابع طبیعی تجدیدشونده و توسعه پوشش گیاهی برای حفاظت از این منابع» مورد توجه قرار گرفته است. در بند ۴ سیاست‌های کلی نظام در بخش منابع آب^{۲۲}، «تقویت نقش مردم در استحصال و بهره‌برداری منابع آب» ذکر شده است. سیاست‌های کلی محیط زیست^{۲۳} در بند ۱ به «مدیریت جامع، هماهنگ و نظام‌مند منابع حیاتی (از قبیل هوا، آب، خاک و تنوع زیستی) ... با رویکرد مشارکت مردمی» و در بند ۱۴ به «تقویت فرهنگ و معارف دینی مشارکت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی بویژه امر به معروف و نهی از منکر برای حفظ محیط زیست در تمام سطوح و اقشار جامعه» پرداخته است..

* سایر ابعاد

در بند ۴ سیاست‌های کلی نظام در بخش شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای^{۲۴} بر «حمایت از بخش‌های غیردولتی در زمینه تولید و عرضه اطلاعات و خدمات ضروری» تأکید شده است. در بند ۴ سیاست‌های کلی نظام در بخش حمل و نقل^{۲۵}، بر «فراهم کردن زمینه جلب مشارکت مردم در همه فعالیت‌های حمل و نقل» تأکید شده است. در بند ۳ سیاست‌های کلی نظام در بخش مسکن^{۲۶}، «حمایت از ابتکارهای مردمی برای تأمین مسکن اقشار محروم» بر شمرده شده است. در بند ۷ سیاست‌های کلی اصلاح الگوی مصرف^{۲۷} بر «شکل‌گیری نهادهای مردمی و خصوصی برای ارتقاء کارایی انرژی» تأکید شده است.

«برون‌سپاری و جلب مشارکت سایر بخش‌ها اعم از ... غیردولتی در تأمین نیازهای نیروهای مسلح با رعایت ملاحظات امنیتی و حفاظتی» نیز در بند ۶ سیاست‌های کلی نظام در خصوص خودکفایی دفاعی و امنیتی^{۲۸} مورد تأکید قرار گرفته است. در سیاست‌های کلی قضایی^{۲۹}، «گسترش

۲۱. سیاست‌های کلی نظام در بخش منابع طبیعی (ابلاغی رهبری ۰۳/۱۱/۱۳۷۹ - مصوب ۰۲/۰۳/۱۳۷۸)

۲۲. سیاست‌های کلی نظام در بخش منابع آب (ابلاغی رهبری ۰۳/۱۱/۱۳۷۹ - مصوب ۰۹/۰۵/۱۳۷۸)

۲۳. سیاست‌های کلی محیط زیست (ابلاغی رهبری ۲۶/۰۸/۱۳۹۴)

۲۴. سیاست‌های کلی نظام در بخش شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای (ابلاغی رهبری - مصوب ۱۱/۰۷/۱۳۷۷)

۲۵. سیاست‌های کلی نظام در بخش حمل و نقل (ابلاغی رهبری ۰۳/۱۱/۱۳۷۹ - مصوب ۰۳/۰۲/۱۳۷۹)

۲۶. سیاست‌های کلی نظام در بخش مسکن (مصوب ۰۲/۰۹/۱۳۸۱) (ابلاغی رهبری ۲۹/۱۱/۱۳۸۹)

۲۷. سیاست‌های کلی اصلاح الگوی مصرف (ابلاغی رهبری - مصوب ۱۴/۰۴/۱۳۸۹)

۲۸. سیاست‌های کلی نظام در خصوص خودکفایی دفاعی و امنیتی (ابلاغی رهبری - ۲۹/۹/۱۳۹۱)

۲۹. سیاست‌های کلی قضایی (ابلاغی رهبری ۲۸/۷/۱۳۸۱)

دادن نظام معاضدت و مشاورت قضایی» مورد تأکید قرار گرفته است. در نهایت، سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری^{۳۰} در بند ۹ به «جلب مشارکت حداکثری مردم، ذی‌نفعان و نهادهای قانونی مردم‌نهاد تخصصی و صنفی در فرایند قانون‌گذاری» اشاره صریح کرده است.

ب. ابعاد مختلف مشارکت مردمی در سیاست‌های کلی برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (ابلاغی رهبری)

* سیاست‌های کلی برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۳۱}

بند ۸ سیاست‌های کلی برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بر «توجه و عنایت جدی بر مشارکت عامه مردم در سازندگی کشور» تأکید کرده و ملاحظات را در امر واگذاری مؤسسات اقتصادی به مردم بیان کرده است.

* سیاست‌های کلی برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۳۲}

در بند ۸ فصل ۱ (اقتصادی) سیاست‌های کلی برنامه پنج ساله سوم توسعه بر «عدم ترجیح بخش‌های دولتی و عمومی که فعالیت اقتصادی دارند نسبت به بخش‌های خصوصی و تعاونی در برخورداری از امتیازات و دسترسی به اطلاعات» تأکید شده است. همچنین در بند ۲۳ فصل سوم این سیاست‌ها، «گسترش و عمق بخشیدن روحیه تعاون و مشارکت عمومی و بهره‌مند ساختن دولت از همدلی و توانایی‌های عظیم مردم» بیان شده است. در بند ۳۶ فصل ۳ (اجتماعی، سیاسی، دفاعی و امنیتی) نیز، «توجه ویژه به حضور و سهم نیروهای مردمی در استقرار امنیت و دفاع از کشور و انقلاب با تقویت کمی و کیفی بسیج مستضعفین» مورد توجه قرار گرفته است.

* سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۳۳}

بخش‌های مختلف سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به موضوع مشارکت مردمی توجه کرده است. بند ۱۸ به «گسترش و عمق بخشیدن به روحیه تعاون و مشارکت عمومی و بهره‌مند ساختن دولت از همدلی و توانایی‌های عظیم مردم»، بند ۲۵ به «توجه ویژه به حضور و سهم نیروهای مردمی در استقرار امنیت و دفاع از کشور و انقلاب با تقویت کمی و کیفی بسیج مستضعفین»، بند ۴۷ به

۳۰. سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری (ابلاغی رهبری ۱۳۹۸/۰۷/۰۶)

۳۱. سیاست‌های کلی برنامه پنج ساله دوم توسعه (ابلاغی رهبری - مصوب ۱۳۷۲/۰۸/۱۸)

۳۲. سیاست‌های کلی برنامه پنج ساله سوم توسعه (ابلاغی رهبری مصوب ۱۳۷۸/۰۲/۱۲)

۳۳. سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه (ابلاغی رهبری ۱۳۸۲/۰۹/۱۱ - مصوب ۱۳۸۲/۰۸/۱۰)

«توانمندسازی بخش‌های خصوصی و تعاونی به عنوان محرک اصلی رشد اقتصادی»، بند ۴۸ به «ارتقاء ظرفیت و توانمندی‌های بخش تعاونی از طریق تسهیل فرآیند دستیابی به منابع، اطلاعات، فناوری، ارتباطات و توسعه پیوندهای فنی، اقتصادی و مالی آن» و بند ۴۹ به «توجه و عنایت جدی بر مشارکت عامه مردم در فعالیتهای اقتصادی کشور و رعایت جهات زیر در امر واگذاری موسسات اقتصادی دولت به مردم» را مورد ملاحظه قرار داده است.

* سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۳۴}

بخش‌های مختلف سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز مشارکت مردمی را مورد توجه قرار داده است. بند ۷ به «توانمندسازی بخش غیردولتی برای مشارکت در تولید علم و فناوری»، بند ۳۴ به «تأمین برخورداری آحاد جامعه از اطلاعات اقتصادی»، بند ۳۶ به «تقویت حضور و مشارکت مردم در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی»، بند ۴۴ به «تقویت نقش مردم و اطلاعات مردمی در پیشگیری از تحولات ضد امنیتی» و بند ۴۵ به «اهتمام به حضور نیروهای مردمی در امنیت و دفاع از کشور و انقلاب با تقویت کمی و کیفی بسیج مستضعفان» پرداخته‌اند.

* سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۳۵}

سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی از ابعاد مختلف به موضوع مشارکت اجتماعی پرداخته است. بند ۳ بر «مشارکت و بهره‌گیری مناسب از ظرفیت نهادهای عمومی غیردولتی با ایفای نقش ملی و فراملی آنها در تحقق اقتصاد مقاومتی»، بند ۱۲ بر «حمایت از تأسیس شرکت‌های غیردولتی برای سرمایه‌گذاری در فعالیتهای اکتشاف (نه مالکیت)، بهره‌برداری و توسعه میادین نفت و گاز» و بند ۶۶ بر «حمایت قضائی مؤثر در تضمین حقوق مالکیت و استحکام قراردادهای به‌منظور توسعه سرمایه‌گذاری بخش خصوصی» تأکید دارد.

* سیاست‌های کلی برنامه هفتم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۳۶}

در سیاست‌های کلی برنامه هفتم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، بند ۳ بر «تعیین تکلیف طرح‌های عمرانی نیمه‌تمام با واگذاری از طریق مشارکت‌دادن بخش‌های خصوصی و عمومی غیردولتی در طرح‌های عمرانی انتفاعی» و بند ۲۶ بر «استفاده از ظرفیتهای مردمی و توسعه روش‌های مشارکتی و غیرقضایی در حل و فصل دعاوی» تأکید دارد.

۳۴. سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه (ابلاغی رهبری - مصوب ۲۱/۱۰/۱۳۸۷)

۳۵. سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه (ابلاغی رهبری ۰۹/۰۴/۱۳۹۴)

۳۶. سیاست‌های کلی برنامه هفتم توسعه (ابلاغی رهبری ۲۰/۰۶/۱۴۰۱)

با جمع‌بندی موارد مطرح شده در سیاست‌های کلی موضوعی و سیاست‌های کلی برنامه‌های توسعه، پرکارترین ابعاد در رابطه با مشارکت مردمی به شرح زیر است.

جدول ۱. مهمترین ابعاد مشارکت مردمی در سیاست‌های کلی رهبری

ردی ف	بعد مشارکت مردمی ^۲	حوزه	ردیف	بعد مشارکت مردمی	حوزه
۱	سرمایه‌گذاری	اقتصادی	۶	کارایی انرژی	انرژی
۲	اداره بنگاه‌های اقتصادی بزرگ و بنگاه‌های کوچک و متوسط جوامع محلی	اقتصادی	۷	بهره‌برداری منابع آب	منابع طبیعی
۳	توسعه و تقویت تعاونی‌ها	اقتصادی	۸	آسیب‌های اجتماعی	اجتماعی
۴	توسعه تشکل‌های تخصصی	اقتصادی	۹	احیای منابع طبیعی	زیست محیطی
۵	توسعه تولید ملی و بازار سرمایه	اقتصادی	۱۰	تعلیم و تربیت	آموزشی

ج. ابعاد مختلف رویکرد مشارکت مردمی در قوانین برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (مصوب مجلس شورای اسلامی)

* برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۳۷}

تبصره ۸ ماده واحده این برنامه، برای جذب همکاری و مشارکت بیشتر مردم در اجرای طرح‌های عمرانی دولتی، آن قسمت از اعتبارات طرح‌ها که از محل وجوه دریافتی از مردم تحت عنوان خودیاری دریافت می‌گردد، از شمول قانون محاسبات و سایر مقررات عمومی مستثنی کرده است. در بند ۸ از خط‌مشی‌های برنامه، «تدوین نظام تهیه و اجرای طرح‌های عمرانی به‌گون‌های که مشارکت مردم را فراهم نماید» مورد تأکید قرار گرفته است. در بخش ۲ از خط‌مشی‌های اساسی، کاهش سطح پوشش خدمات دولتی آموزش (عمومی، فنی و حرفه‌ای و عالی) از طریق انتقال قسمتی از آن به بخش غیردولتی مورد توجه قرار گرفته است. در بند ۷ از بخش ۵، «دولت در چارچوب قانون صادرات و واردات، ضوابط و شرایط مشارکت بخش غیردولتی در امر صادرات و واردات را اعلام می‌نماید». همچنین در بند ۳ بخش خدمات این برنامه، کاهش هزینه‌های دولت از طریق جلب مشارکت مردم در ایجاد و اداره مؤسسات آموزش و درمانی و همچنین تأمین هزینه‌های تأسیسات و خدمات شهرهای متوسط و بزرگ توسط ساکنان آنها مورد توجه قرار گرفته است.

* قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۳۸}

در بند «و» این برنامه، «افزایش حمایت‌های قانونی و ایجاد تسهیلات جهت مشارکت هر چه بیشتر مردم در فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و

۳۷. مصوب ۱۱/۱۱/۱۳۶۸ مجلس شورای اسلامی

۳۸. مصوب ۲۰/۰۹/۱۳۷۳ مجلس شورای اسلامی

فرهنگي و جذب سرمایه گذاری بخش خصوصی و تعاونی» بیان شده است. در تبصره ۴۱ بند ب برنامه، به منظور جلب مشارکت بیشتر بخش‌های خصوصی و تعاونی، دولت را موظف کرده است که فعالیت‌های امور عمومی و خدمات اجتماعی، تولید، اشتغال، تجارت، تحقیقات و نگهداری و بهره‌برداری از تأسیسات زیربنایی و عمومی بخش‌های دولتی را به بخش‌های خصوصی و تعاونی واگذار کند. در بند ۱۲ بخش دوم، حمایت جدی از فعالیت‌های بخش خصوصی جهت گسترش صادرات غیرنفتی و در بند ۲ سیاست‌های پولی و تنظیم بازار، جلب مشارکت هر چه بیشتر بخش‌های خصوصی و تعاونی در ارائه خدمات بانکی توسعه و تقویت فعالیت مؤسسات اعتباری غیر بانکی مورد ملاحظه قرار گرفته است. در بند ۷ سیاست‌های پرسنلی بخش دولتی، «ایجاد امکان کارآموزی‌ها و آموزش‌های فنی و حرفه‌ای به وسیله تشکلهای خصوصی و تعاونی‌ها» مورد تأکید قرار گرفته است.

* برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۳۹}

بند ۶ ماده ۱۳۷ برنامه سوم، «حمایت از سرمایه گذاری‌های خصوصی مردمی در محیط روستایی با تأمین تسهیلات مناسب به ویژه برای سرمایه‌گذاری‌های اشتغال‌زا» را بیان کرده است. در ماده ۱۸۲، وزارت کشور مکلف شده است نسبت به تهیه طرح‌های مربوط به ایجاد و تقویت تشکلهای مردمی (صنفي - تخصصی)، سازمان‌های غیردولتی و سازمان‌های محلی با هدف زمینه‌سازی برای واگذاری اعمال تصدی دولت به آنها و تقویت نظارت‌های سازمان یافته مردمی بر فعالیت‌های دستگاه‌های دولتی، اقدام نماید. در بند ج ماده ۱۰۲، دولت موظف شده است حمایت لازم را از تحقیقات بخش خصوصی به عمل آورد. بر اساس ماده ۱۲۲، وزارت نفت مجاز است بنا به تقاضای بخش خصوصی یا تعاونی، مجوز احداث پالایشگاه و واحدهای تولید سایر محصولات وابسته به صنایع نفت را صادر کند. همچنین وزارت نیرو مجاز است بنابه تقاضای بخش خصوصی یا تعاونی مجوز لازم برای احداث نیروگاه و تولید برق صادر کند.

* برنامه چهارم اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۴۰}

بر اساس بند و ماده ۴۵ این برنامه، دولت باید برای اصلاح قوانین و مقررات و ایجاد تسهیلات لازم جهت ارجاع کار و عقد قرارداد فعالیت‌های پژوهشی و فنی با بخش خصوصی و تعاونی و حمایت از ورود بخش خصوصی و تعاونی به بازارهای بین‌المللی در قلمرو دانش و فناوری، اقدامات لازم را انجام دهد. مطابق بند ز ماده ۴۵، دولت باید تدابیر و راهکارهای لازم جهت حمایت مالی مستقیم از مراکز و شرکت‌های کوچک و متوسط بخش خصوصی و تعاونی برای انجام تحقیقات توسعه‌های که منجر به ابداع، اختراع و ارتقای محصولات و روش‌ها می‌شود را اتخاذ کند. در

۳۹. مصوب ۱۷/۰۱/۱۳۷۹ مجلس شورای اسلامی

۴۰. مصوب ۱۱/۰۶/۱۳۸۳ مجلس شورای اسلامی

بند ط ماده ۵۰، اعطای موافقت اصولی و فراهم نمودن سازوکار لازم برای سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و تعاونی در زمینه ایجاد و توسعه دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی مورد ملاحظه قرار گرفته است.

بر اساس بند ز ماده ۹۷، تقویت نقش مردم و سازمان‌های غیردولتی در امر پیشگیری و مبارزه با اعتیاد و بند ک ماده ۹۷، ساماندهی و توسعه مشارکت‌های مردمی و خدمات داوطلبانه در عرصه بهزیستی و برنامه‌ریزی و اقدامات لازم برای حمایت از مؤسسات خیریه و غیردولتی با رویکرد بهبود فعالیت بیان شده است. تدوین طرح جامع مشارکت و نظارت مردم، سازمانها، نهادهای غیردولتی و شوراهای اسلامی در توسعه پایدار کشور در بند و ماده ۹۸ و توسعه ساختارها و زیربناهای لازم برای رشد تولید و توزیع محصولات فرهنگی، هنری و ورزشی توسط بخش خصوصی و تعاونی در بنده ماده ۱۰۴ بیان شده است. در نهایت مطابق بند ز ماده ۱۱۷، افزایش سهم بخش غیردولتی و باشگاه‌های خصوصی در توسعه ورزش قهرمانی به حداقل ۵۰ درصد هدف گذاری شده است.

* برنامه پنجم اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۴۱}

در ماده ۱۷ برنامه پنجم، «حمایت مالی و تسهیل شکل‌گیری و توسعه شرکت‌های کوچک و متوسط خصوصی و تعاونی که در زمینه تجاری‌سازی دانش و فناوری به ویژه تولید محصولات مبتنی بر فناوری‌های پیشرفته و صادرات خدمات فنی و مهندسی فعالیت می‌کنند و نیز حمایت از راه‌اندازی مراکز رشد و پارک‌های علم و فناوری از طریق بخش غیردولتی» مورد تأکید قرار گرفته است. مطابق ماده ۳۴، دولت از بخش‌های خصوصی و تعاونی برای ایجاد شهرک‌های دانش سلامت، حمایت به عمل می‌آورد. مطابق ماده ۴۶، حمایت از بخش‌های عمومی غیردولتی، خصوصی و تعاونی در صنعت فناوری اطلاعات کشور به ویژه بخش نرم‌افزار و امنیت صورت گرفته و بر اساس ماده ۷۵، به منظور تبادل نظر دولت و بخش‌های خصوصی و تعاونی و تسهیل فعالیت‌های اقتصادی این بخش‌ها، شورای گفت‌وگوی دولت و بخش خصوصی تشکیل می‌شود.

مطابق ماده ۱۳۴، انعقاد قرارداد با بخش‌های خصوصی و تعاونی برای صرفه‌جویی در مصرف انرژی، بر اساس ماده ۱۳۹، توسعه زیرساخت‌های تولید تجهیزات نیروگاه‌های بادی و خورشیدی و توسعه کاربرد انرژی‌های پاک با حمایت از بخش‌های خصوصی و تعاونی، مطابق ماده ۱۶۳، ایجاد پارک‌های پشتیبانی (لجستیک)، احداث پایانه‌ها، شهرک‌های حمل و نقل ترکیبی مسافری و باری و گسترش بنادر خشک توسط بخش خصوصی و تعاونی، مطابق ماده ۱۶۴، توسعه شبکه حمل و نقل ریلی توسط بخش‌های خصوصی و تعاونی بخش‌های خصوصی و تعاونی و در نهایت بر اساس ماده ۱۷۳، تهیه برنامه جامع مدیریت شهری با تمرکز مدیریت از طریق واگذاری وظایف و تصدی‌های دستگاه‌های دولتی به بخش‌های خصوصی و تعاونی مورد ملاحظه قرار گرفته است.

* برنامه ششم اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۴۲}

مطابق ماده ۱۹ برنامه ششم، دولت موظف شده است به منظور ارتقای مشارکت مردمی و فراهم کردن بستر اجرائی لازم برای تعاون و همکاری آحاد مردم در قالب تشکل‌های اقتصادی تعاونی نسبت به افزایش سرمایه بانک توسعه تعاون اقدام نماید. در بند الف ماده ۲۵ به منظور مردمی‌شدن و گسترش سهم بخش خصوصی و تعاونی در اقتصاد به دستگاه‌های اجرائی اجازه داده شده است تا نسبت به خرید خدمات از بخش خصوصی و تعاونی (به جای تولید خدمات) اقدام نمایند. در بند الف ماده ۲۷، توسعه کسب و کار روستایی از طریق بخش‌های خصوصی و تعاونی، در ماده ۳۷؛ توسعه پوشش شبکه فاضلاب شهری با استفاده از سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و در بند ط ماده ۳۸، تهیه، تدوین و اجرای برنامه عمل حفاظت و مدیریت از گونه‌های در معرض تهدید و خطر انقراض حیات وحش کشور با رویکرد بهره‌گیری از ظرفیت‌های داوطلبانه و مشارکت اشخاص حقیقی و حقوقی با اولویت جوامع محلی و سازمان‌های مردم‌نهاد مورد تأکید قرار گرفته است.

مطابق ماده ۴۸ دولت مکلف شده که کلیه طرح‌های جمع‌آوری، مهار، کنترل و بهره‌برداری از گازهای همراه تولید و مشعل در کلیه میادین نفتی و تأسیسات صنعت نفت را از طریق فراخوان به مردم و بخش غیردولتی واگذار نماید و نسبت به افزایش توان تولید برق از طریق سرمایه‌گذاری مؤسسات عمومی غیردولتی، تعاونی و خصوصی اقدام کند. همچنین وزارت نفت موظف شده است تمهیدات لازم را برای استفاده از ظرفیت‌ها و توانمندی‌های شرکت‌های بخش خصوصی و تعاونی و نهادهای عمومی غیردولتی برای سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های اکتشاف، تولید و بهره‌برداری (نه مالکیت) میادین نفت و گاز به‌ویژه میادین مشترک به‌عمل آورد.

مطابق ماده ۶۱، شورای عالی شهرسازی و معماری مکلف شده است نسبت به احصاء مناطق ویژه نیازمند بهسازی و نوسازی در بافت‌های فرسوده که از طریق تدوین ضوابط و مقررات و مشارکت مردم قابل انجام است اقدام نماید. مطابق بند پ ماده ۷۴، دولت موظف شده است از بخش‌های خصوصی و تعاونی برای ایجاد شهرک‌های دانش سلامت، حمایت به عمل آورد. بر اساس بند ب ماده ۹۲، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان صدا و سیما مکلف شده‌اند، مجوزها و تصدی‌گری فرهنگی و هنری قابل واگذاری به بخش خصوصی و تعاونی و سازمان‌های مردم‌نهاد را در طول سال‌های اجرای قانون برنامه واگذار نمایند. در نهایت مطابق بند ت ماده ۱۱۳ قوه قضائیه مکلف شده است با بهره‌گیری از مشارکت اجتماعی مردم و سازمان‌های مردم‌نهاد نسبت به تهیه و تدوین برنامه جامع پیشگیری از وقوع جرم و ارتقای سلامت اجتماعی تا پایان سال اول اجرای قانون برنامه اقدام نماید.

۴۲. مصوب ۱۶/۰۱/۱۳۹۶ مجلس شورای اسلامی

با جمع‌بندی مضامین مطرح شده در برنامه‌های توسعه، پر تکرارترین ابعاد در رابطه با مشارکت مردمی به شرح زیر است.
جدول ۲. مهمترین ابعاد مشارکت مردمی در قوانین برنامه توسعه کشور (مصوب مجلس شورای اسلامی)

ردیف	بعد مشارکت مردمی ^۱	حوزه
۱	اجرای طرح‌های عمرانی	عمرانی
۲	توسعه صادرات و واردات	اقتصادی
۳	توسعه شرکت‌های بخش خصوصی و تعاونی	اقتصادی
۴	سرمایه‌گذاری و اشتغال روستایی	اقتصادی
۵	پیشگیری از وقوع جرم و ارتقای سلامت اجتماعی	اجتماعی
۶	پیشگیری و مبارزه با اعتیاد	اجتماعی
۷	توسعه تصدی‌گری فرهنگی و هنری	فرهنگی
۸	توسعه کارآموزی‌ها و آموزش‌های فنی و حرفه‌ای	آموزشی
۹	فعالیت‌های پژوهشی و توسعه آموزش عالی	آموزشی
۱۰	توسعه خدمات آموزش	آموزشی

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد سیاست‌های کلان نظام هم در سطح سیاست‌های کلی رهبری و هم در قوانین برنامه‌های توسعه مجلس شورای اسلامی به موضوع «مشارکت مردمی» توجه کرده‌اند. در واقع سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی این ظرفیت و جهت‌گیری را فراهم کرده‌اند که مشارکت مردمی در سطح سیاست‌های میانی و اجرایی کشور قابلیت پیاده‌سازی داشته باشند. یافته‌ها نشان می‌دهد، «برنامه چهارم توسعه» اولین سیاست کلان نظام است که به طور گسترده و با تنوع موضوعی زیاد به مشارکت مردمی و ابعاد مختلف آن پرداخته است. این روند در برنامه‌های پنجم و ششم توسعه نیز به خوبی ادامه پیدا کرده است.

* بیشترین زمینه مشارکت مردم که در این سیاست‌ها به آنها اشاره شده حوزه اقتصادی شامل موضوعاتی مانند توسعه سرمایه‌گذاری مردمی، توسعه نگاه‌های اقتصادی و تقویت تعاونی‌ها است.

* تنوع زیادی نسبت به حوزه‌های مختلف مشارکت مردمی در

سیاست‌های کلان نظام دیده می‌شود. در واقع ظرفیت‌سازی مشارکت مردمی در حوزه‌های اقتصادی تا حوزه‌های اجتماعی- فرهنگی، امنیتی، انرژی، آب، سلامت، محیط زیست، قضایی، حمل و نقل و مسکن در سیاست‌های کلان نظام صورت گرفته است. البته برخی از سیاست‌ها تنها به اهداف مشارکت مردمی در حوزه‌های مختلف اشاره کرده‌اند مانند: پیشگیری و مبارزه با اعتیاد، گسترش صادرات غیرنفتی، توسعه ورزش قهرمانی و توسعه پوشش شبکه فاضلاب شهری ولی برخی دیگر (البته به ندرت) به صورت عینی‌تر، نحوه این مشارکت را مشخص کرده‌اند مانند: «خدمات داوطلبانه در عرصه بهزیستی، توسعه کارآموزی‌ها و آموزش‌های فنی و حرفه‌ای، تولید محصولات مبتنی بر فناوری‌های پیشرفته و صادرات خدمات فنی و مهندسی، ایجاد شهرک‌های دانش سلامت، توسعه زیرساخت‌های تولید تجهیزات نیروگاه‌های بادی و خورشیدی، ایجاد پارک‌های پشتیبانی، احداث پایانه‌ها، شهرک‌های حمل و نقل ترکیبی مسافری و باری و گسترش بنادر خشک».

* نکته دیگری که باید به آن اشاره کرد، ایجاد بسترهای لازم برای مشارکت مردمی است که در برخی از سیاست‌های کلان نظام به صورت نسبی مورد توجه قرار گرفته است. یکی از این بسترها، «دسترسی به داده و اطلاعات» است که به عنوان ابزار تسهیل‌گر مشارکت مردمی عمل می‌کند. برخی از پژوهش‌ها، ضعف در فراهم کردن این ابزار را در کشور مورد توجه قرار داده‌اند: «یکی از بزرگترین آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی موجود در کشور، تسلط فرهنگ محرم‌انگاری در حاکمیت است که به نهادها و سازمان‌های حکومتی نیز تسری پیدا کرده است.

* داده‌ها و اطلاعات در ادارات دولتی به مثابه ابزار قدرت در نظر گرفته می‌شوند و حتی اطلاعات سامانه‌های در دسترس نیز به طور مشخص وجود ندارد. مشکل فرهنگی دیگر نیز آن است که در برخی موارد، عموم مردم به عنوان افرادی بیسواد، فاقد درک درست از مسائل تلقی شده و لزوم مشارکت آنها در تصمیم‌گیری‌ها مورد تأکید قرار نمی‌گیرد. در برخی موارد نیز از جنبه سیاسی، اراده سیاسی و قانونی برای مشارکت مردم وجود ندارد (قهرمان و وضعی، ۱۴۰۱). یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد ملاحظات مذکور در برخی از سیاست‌های کلان کشور مورد توجه قرار گرفته است. به عنوان مثال در بند ۸ فصل ۱ (اقتصادی) سیاست‌های کلی برنامه پنج ساله سوم توسعه بر «عدم ترجیح بخش‌های دولتی و عمومی که فعالیت اقتصادی دارند نسبت به بخش‌های خصوصی و تعاونی در برخورداری از امتیازات و دسترسی به اطلاعات» تأکید شده

است.

* بند ۱۸ سیاست‌های کلی اداری نیز به «دسترسی آسان و ضابطه‌مند مردم به اطلاعات صحیح در نظام اداری» اشاره می‌کند. همچنین در بند ۴ سیاست‌های کلی نظام در بخش شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای بر «حمایت از بخش‌های غیردولتی در زمینه تولید و عرضه اطلاعات و خدمات ضروری» تأکید شده است. به نظر می‌رسد تأکید بر سه حوزه فوق‌الذکر یعنی «اقتصاد»، «نظام اداری» و «شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای» نوعی اختصاصی‌سازی حوزه‌های دسترسی به اطلاعات بوده و سایر حوزه‌ها از این امر متمایز شده‌اند. پیشنهاد می‌شود در اصلاحات بعدی سیاست‌های کلان نظام، با عمومی‌کردن اجازه دسترسی مردمی به داده و اطلاعات (به جز موارد خاص) زمینه‌های این مشارکت شفاف‌تر شود.

* یافته دیگر پژوهش آن است که در این سیاست‌ها، ابزارهای عینی و چگونگی مشارکت مردم مشخص نشده است و تعیین این امر بر عهده نهادهای اجرایی (هیئت وزیران و وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی) گذارده شده است. اما تاکنون در سطح اجرایی نیز شاهد دستورالعمل یا مقررات شفاف و عینی برای تعیین مرزها و ابزارهای مشارکت مردم نبوده‌ایم. برای تحقق این امر حداقل دو روش وجود دارد. در روش اول، تعیین ابزارها و مصادیق مشخص این امر در سطح سیاست‌های کلان و نهادهای این سطح می‌تواند انجام شود.

* روشی که در حوزه فضای مجازی مورد تأکید قرار گرفته است: «ما در ساختار حکمرانی کشور در مرحله نخست ابلاغ سیاست کلان از سوی رهبری را داریم. از سوی دیگر مجلس است که وجه تقنینی دارد. دستگاه‌های اجرایی دولت نیز حلقه سوم زنجیرند و آن‌ها نیز براساس آئین‌نامه و ... دخالتی در فرایند دارند. شورای عالی فضای مجازی در این میان اختیار مشورت و همراهی با سطوح یک تا دو را دارد و به خاطر سیال بودن باید در سطح سوم هم دخالت کند ولی این اتفاق نیفتاده است. فلذا مکانیزم مشارکت مردم در فضای مجازی کشور باید توسط مرکز ملی فعال شود» (نجف‌پور، ۱۴۰۲). یکی دیگر از ابزارهایی که می‌تواند مشارکت مردمی را شکل دهد، «شبکه» است.

* این الگوی مدیریتی، ریشه در نظریه شهروندی دموکراتیک دارد و اینکه فراتر از نگاه به افراد جامعه به عنوان ارباب رجوع نهادهای عمومی یا مشتریان با رأی دهندگان صرف، باید آنها را شهروندانی تمام‌عیار در نظر گرفت که مایل و قادرند نقش‌های بی‌بدیلی در جامعه برعهده گیرند. دولت در این الگوی مدیریتی به جای

تصدی گری کامل (پاروژنی) یا واگذاری مسئولیت‌های خود به بازار و بخش خصوصی و اکتفا به هدایت کلان، تلاش می‌کند تا با میانجیگری و کارگزاری منافع در میان شهروندان و گروه‌های اجتماعی و خلق ارزش‌های مشترک، خدمت‌رسانی نماید.

* ساختارهای سازمانی ایفای این نقش از سازمان‌های سنتی بوروکراتیک فاصله گرفته و مبتنی بر همکاری با رهبری مشترک درونی و بیرونی است. این امر مستلزم ایجاد ائتلافی از نهادهای دولتی، غیرانتفاعی و خصوصی برای رفع نیازهای مورد توافق همه طرف‌های ذی‌ربط یا شرکای اجتماعی است (تاج‌مزینانی، ۱۳۹۴). در روش دوم می‌توان با تعیین نظام ویژه‌ای، ضمانت مشخصی در نظام سیاستگذاری برای اجرای این سیاست‌ها در «سطح اجرا» فراهم شود. به عنوان مثال، در سیاست‌های کلان می‌تواند مضمونی اضافه شود تا الزام اسناد سیاستی کشور به داشتن پیوست‌های اجتماعی در مرحله تنظیم و اجرای آن اسناد وجود داشته باشد.

* یکی از ضعف‌های سیاست‌های کلان نظام در حوزه مشارکت مردمی، عدم توجه به مقوله مهم «دستور کارگذاری» در فرایند سیاستگذاری است. اینکه مردم در تعیین دستور کار سیاست‌ها و ماهیت آنها به خصوص سیاست‌های سطوح عملیاتی نقش داشته باشند، در سیاست‌های کلان مورد ملاحظه قرار نگرفته است. همچنین «اخذ بازخورد از اجرای سیاست‌ها توسط مردم» نیز به عنوان مقوله مهم دیگر مغفول مانده است. شناخت ادارک و دیدگاه مردم به عنوان یکی از مهمترین ذیربطان سیاست‌ها، از محوری‌ترین مفاهیم چرخه سیاستگذاری^{۴۳} است. بررسی سیاست‌های کلان کشور نشان می‌دهد بیشترین بعد مشارکت مردم، بعد «اجرا» است. در واقع اگر مراحل فرایند سیاستگذاری شامل دستور کارگذاری، طراحی سیاست، تصمیم‌گیری، اجرا، ارزیابی و ارائه بازخورد را در نظر بگیریم، بیشترین ظرفیت طراحی شده در سیاست‌های کلان نظام برای مشارکت مردم، مرحله «اجرای سیاست» است. بنابراین توجه به سایر مراحل فرایند سیاستگذاری در مقوله مشارکت مردمی ضروری است.

منابع

- اندرسون، جیمز (۱۹۷۸)، مقدمه‌ای بر سیاستگذاری عمومی. ترجمه کیومرث اشتریان. فرهنگ و اندیشه.
- برنامه‌های اول تا ششم توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جمهوری اسلامی ایران. ۱۳۶۸-۱۳۹۶. انتشارات سازمان برنامه و بودجه
- تاج‌مزینانی، علی‌اکبر (۱۳۹۴)، الگوی سیاست‌گذاری و مدیریت یکپارچه

- مشارکتی (شبکه ای) برای سازماندهی امور جوانان در ایران. مطالعات راهبردی ورزش و جوانان. دوره ۱۴، شماره ۲۹
- چیت‌سازیان، علیرضا و صادقی‌کیا، محمدعلی (۱۳۹۸)، مشارکت مردمی در نوآوری اجتماعی، فصلنامه مدیریت نوآوری، دوره ۸، شماره ۱
- دبیرنیا، علیرضا (۱۳۹۸)، جایگاه قوانین برنامه توسعه در قانون اساسی ایران؛ برنامه‌ریزی در راستای وظایف قوه قضائیه. مجله حقوقی دادگستری. دوره ۸۳، شماره ۱۰۶
- راش، مایکل (۱۳۸۸)، جامعه و سیاست. ترجمه منوچهر صبوری. سازمان سمت
- سعیدی، محمدرضا (۱۳۹۸)، درآمدی بر مشارکت مردمی و سازمان‌های غیر دولتی، انتشارات سمت
- سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه ابلاغی - مصوب ۲۱/۱۰/۱۳۸۷
- سیاست‌های کلی قضایی پنج ساله ابلاغی ۰۲/۰۹/۱۳۸۸
- سیاست‌های کلی نظام اداری ابلاغی ۱۴/۰۱/۱۳۸۹ - مصوب ۱۵/۰۲/۱۳۸۶
- سیاست‌های کلی نظام برای رشد و توسعه فناوری (مصوب ۲۲/۰۱/۱۳۸۳)
- سیاست‌های کلی نظام در خصوص اصل ۴۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ابلاغی ۰۱/۰۳/۱۳۸۴ - مصوب ۲۱/۰۹/۱۳۸۳
- سیاست‌های کلی نظام برای پیشگیری و کاهش خطرات ناشی از سوانح طبیعی و حوادث غیرمترقبه ابلاغی ۲۵/۰۶/۱۳۸۴ - مصوب ۰۳/۰۲/۱۳۸۴
- سیاست‌های کلی نظام در بخش ارتباطات مخابراتی و پستی (مصوب ۱۳۸۲/۰۲/۰۶)
- سیاست‌های کلی نظام در بخش امنیت قضایی ابلاغی ۲۸/۰۷/۱۳۸۱ - مصوب ۲۸/۰۸/۱۳۷۹
- سیاست‌های کلی نظام در بخش مشارکت اجتماعی مصوب ۰۸/۱۱/۱۳۷۹
- سیاست‌های کلی نظام در بخش امنیت ملی در پنج حوزه (داخلی، خارجی، دفاعی، فرهنگی و اقتصادی) (مصوب ۰۸/۱۰/۱۳۸۰)
- سیاست‌های کلی نظام در بخش شبکه‌های اطلاع رسانی رایانه‌ای ابلاغی - مصوب ۱۱/۰۷/۱۳۷۷
- سیاست‌های کلی برنامه پنج ساله سوم توسعه ابلاغی مصوب ۱۲/۰۲/۱۳۷۸
- سیاست‌های کلی نظام در بخش منابع طبیعی ابلاغی ۰۳/۱۱/۱۳۷۹ - مصوب ۰۲/۰۳/۱۳۷۸
- سیاست‌های کلی نظام در بخش منابع آب ابلاغی ۰۳/۱۱/۱۳۷۹ - مصوب ۰۹/۰۵/۱۳۷۸
- سیاست‌های کلی نظام در بخش معدن ابلاغی ۰۳/۱۱/۱۳۷۹ - مصوب ۱۷/۰۷/۱۳۷۸
- سیاست‌های کلی نظام در بخش حمل و نقل ابلاغی ۰۳/۱۱/۱۳۷۹ - مصوب ۰۳/۰۲/۱۳۷۹

- سياست‌های کلی نظام در بخش شهرسازی (مصوب ۲۷/۰۷/۱۳۸۱) (ابلاغی ۲۹/۱۱/۱۳۸۹)
- سياست‌های کلی نظام در بخش صنعت مصوب ۲۲/۰۵/۱۳۸۴ - ابلاغی ۲۹/۰۹/۱۳۹۱
- سياست‌های کلی نظام در بخش کشاورزی مصوب ۱۱/۰۴/۱۳۸۴ - ابلاغی ۲۹/۰۹/۱۳۹۱
- سياست‌های کلی نظام در بخش مسکن (مصوب ۰۲/۰۹/۱۳۸۱) (ابلاغی ۲۹/۱۱/۱۳۸۹)
- سياست‌های کلی نظام در مورد برنامه چهارم توسعه ابلاغی ۱۱/۰۹/۱۳۸۲ - مصوب ۱۰/۰۸/۱۳۸۲
- سياست‌های کلی نظام در خصوص تشویق سرمایه‌گذاری (مصوب ۰۸/۰۹/۱۳۸۲) - ابلاغی ۲۹/۱۱/۱۳۸۹
- سياست‌های کلی اصلاح الگوی مصرف ابلاغی - مصوب ۱۳۸۹
- سياست‌های کلی اقتصاد مقاومتی ابلاغی - ۳۰/۱۱/۱۳۹۲
- سياست‌های کلی برنامه پنج ساله دوم ابلاغی - مصوب ۱۸/۰۸/۱۳۷۲
- سياست‌های کلی برنامه ششم توسعه ابلاغی ۰۹/۰۴/۱۳۹۴
- سياست‌های کلی برنامه هفتم ابلاغی ۲۰/۰۶/۱۴۰۱
- سياست‌های کلی بند «ج» اصل چهل و چهار قانون اساسی ابلاغی - مصوب ۱۲/۰۴/۱۳۸۵
- سياست‌های کلی تأمین اجتماعی ۲۱/۰۱/۱۴۰۱
- سياست‌های کلی توسعه دریا محور ابلاغی ۱۶/۰۸/۱۴۰۲
- سياست‌های کلی تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ایرانی ابلاغی - ۲۴/۱۱/۱۳۹۱
- سياست‌های کلی جمعیت ابلاغی ۳۰/۰۲/۱۳۹۳
- سياست‌های کلی خانواده ابلاغی ۱۳/۰۶/۱۳۹۵
- سياست‌های کلی در بخش امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات ابلاغی ۲۹/۱۱/۱۳۸۹
- سياست‌های کلی سلامت ابلاغی ۱۸/۰۱/۱۳۹۳
- سياست‌های کلی علم و فناوری ابلاغی ۲۹/۰۶/۱۳۹۳
- سياست‌های کلی قضایی ابلاغی ۲۸/۷/۱۳۸۱
- سياست‌های کلی محیط‌زیست ابلاغی ۲۶/۰۸/۱۳۹۴
- سياست‌های کلی نظام در اشتغال ابلاغی - ۲۸/۰۴/۱۳۹۰
- سياست‌های کلی نظام در خصوص مبارزه با مواد مخدر ابلاغی ۰۵/۰۹/۱۳۸۵ - مصوب ۱۲/۰۷/۱۳۸۵
- سياست‌های کلی نظام قانون‌گذاری ابلاغی ۰۶/۰۷/۱۳۹۸
- شیخ‌الاسلامی، علیرضا؛ ملکی، آفرین؛ باوفا، سمیه و جهانی، احمد (۱۳۹۳)، نقش مشارکت مردمی در بهسازی و نوسازی بافت‌های فرسوده شهری،

- نمونه: محله ستارخان در شهر خرم‌آباد، فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس، دوره ۶، ش ۱۹، ۱۲۱-۱۴۲
- غلامی، علی و بهادری جهرمی، علی (۱۳۹۲)، مفهوم، ماهیت و نظارت بر اجرای سیاست‌های کلی نظام. دانش حقوق عمومی. دوره ۲ شماره ۳.
 - قدرجانی، راضیه و قیصرانی، نیما (۱۳۹۱)، بررسی روش‌های ارتقای مشارکت مردمی در بهسازی و نوسازی مسکن فرسوده (مطالعه موردی: محله جولان در شهر همدان)، مجله هفت حصار، دوره ۱-۲: ۷۵-۸۳
 - قهرمان، میثم و وضعی، حسین (۱۴۰۱)، شفافیت سیاسی و راهکارهای ارتقاء مشارکت مردمی در جمهوری اسلامی. جامعه‌شناسی سیاسی ایران. سال ۵، شماره ۱۲
 - مجمع تشخیص مصلحت نظام (۱۳۸۸)، مصوبه «تعریف و ویژگی‌های سیاست‌های کلی». سایت مجمع تشخیص مصلحت نظام
 - مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۲)، آسیب‌شناسی سیاستگذاری در ایران؛ با تأکید بر امر اجتماعی. گزارش راهبردی
 - موسایی، میثم و شیانی، ملیحه (۱۳۸۸)، مشارکت در امور شهری و الزامات آن در شهر تهران. فصلنامه رفاه اجتماعی. سال ۱۰، شماره ۳۸، ۲۴۶-۲۶۸
 - مولر، پیر (۱۳۷۸)، سیاستگذاری عمومی، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی، نشر دادگستر
 - نجف‌پور، عزیز. ۱۴۰۲. مردم در سیاست‌گذاری فضای مجازی مغفول مانده‌اند. خبرگزاری مهر. <https://www.mehrnews.com/news/5935492/>
 - نیکونهاد، حامد و موسوی، سیده‌نگار (۱۳۹۷)، فرآیند و الزامات حقوقی تهیه و تصویب قوانین برنامه توسعه؛ مطالعه موردی لایحه برنامه ششم. دانش حقوق عمومی. سال هفتم، شماره ۲۲
 - هاشمی، صفیه‌سادات (۱۴۰۰)، بررسی بازنمایی ارزش‌های انقلاب اسلامی در سیاست‌های کلان کشور. سیاستگذاری عمومی. دوره ۷ شماره ۲
 - یونسکو (۱۳۷۸)، فرهنگ و توسعه، ترجمه محمدصادق فاضلی و نعمت‌ال.. فاضلی. طبع و نشر
 - Binzerhbold, Sara and Robert kelemmes-en (2005), Responsive Government? Public Opinion and Government Policy, political studies, vol 53
 - Braun, V. & Clarke, V (2006).), Using thematic analysis in psychology, Qualitative Research in Psychology, 3, 77-101
 - Brown, R. and Harris, G., (2005), Co management of wildlife corridors: the case for citizen participation in the Algonquin to Adirondack proposal, Journal of Environmental Management, Vol. 74, PP. 97-106
 - Kweit, M. G. and Kweit, R. V., (2007), Participation, Perception

- of Participation, and Citizen. Support. American Politics Research, Vol. 35, No 3, PP. 407-425
- Lasswell, Harold. (1971), Preview of Policy Sciences. Elsevier Science Ltd
 - Nicoleta, O. C., (2013), Thy mission of public administration in guaranteeing citizens' rights and freedoms, Procedid - Social and Behavioral Sciences, Vol. 81, No. 28, PP.167-170
 - Phills, J .A., Deiglmeier, K & .Miller, D .T., (2008), Rediscovering social innovation .Stanford Social Innovation Review, 6(4), pp. 34-43
 - Rahman, M. (1993), People's Self- Development: Perspectives on Participatory Action Research: A Journey Through Experience, London: Zed Books
 - Suebvises, P. (2018), Social capital, citizen participation in public administration, and public sector performance in Thailand. World Development, 109, 236-248